

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСЕМ З ПРОСТОРОВИМ ЗНАЧЕННЯМ У ФРАЗОВИХ ДІЄСЛОВАХ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ (на прикладі лексем *UP, DOWN*)

Мейзерська І. В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті проаналізовано явища лексикалізації та граматикалізації, що мають місце при творенні фразових дієслів сучасної англійської мови. На прикладі лексем з просторовим значенням *UP, DOWN* простежено механізми взаємовпливу, модифікації семантики дієслова та лексеми з просторовим значенням (прийменника чи прислівника) у складі фразового дієслова, подальшої метафоризації та утворення складної лексичної одиниці. Показано, що фразові дієслова є аналітичними лексичними одиницями, цілісними з погляду семантики та функцій. Намічено перспективи вивчення аналітичних конструкцій з метою глибшого розуміння лексикалізації та граматикалізації як системних процесів в англійській мові на синхронному зрізі.

Ключові слова: фразове дієслово, лексема з просторовим значенням, лексикалізація, граматикалізація, аналітична лексична одиниця.

The article explores the phenomena of lexicalization and grammaticalization which occur together with the process of forming phrasal verbs in Modern English. Lexemes with spatial meaning *UP, DOWN* are considered to exemplify the mechanisms of mutual semantic modification of a verb and a lexeme with spatial meaning (a preposition or an adverb), their further metaphorization and forming a complex lexical unit. It is stated that phrasal verbs are semantically and functionally indivisible analytical lexical units. Further studies in this realm are necessary to clarify the mechanisms of lexicalization and grammaticalization as important phenomena of the English language structure in synchrony.

Key words: phrasal verb, lexeme with spatial meaning, lexicalization, grammaticalization, analytical lexical unit.

Мова є семіотичною системою, “основні референційні точки якої безпосередньо співвіднесені з індивідом – мовцем” [10, с. 62]. Лексична система мови постає надзвичайно динамічною та гнучкою, а словниковий склад мови – “найчутливішим до всіх зовнішніх факторів впливу, на ньому активно відбивається дія внутрішніх законів розвитку мови” [12, с. 69–70].

Водночас лексична система складніша для безпосереднього спостереження, ніж, скажімо, фонетична чи граматична система. Її рухливість та змінність, зумовлені багатьма внутрішньомовними та позамовними чинниками, а також величезний обсяг роблять її недоступною для спостереження в повному обсязі. Тому, як і будь-який недоступний для спостереження об’єкт, лексична система “може бути представлена для розгляду лише у вигляді певних моделей” [10, с. 73]. Специфіка та складність мовного матеріалу при цьому вимагає комплексного аналізу, а саме поєднання структурного (лінгвоцентричного) та функціонального (антропоцентричного) підходів.

Однією із специфічних рис лексичної системи сучасної англійської мови (як мови аналітичної) є її структурна неоднорідність з огляду на те, що лексична одиниця може містити більше одного слова. Статус таких складених одиниць потребує ретельного аналізу, що й зумовлює **актуальність** цієї статті.

Аналітичні лексичні одиниці, що містять більше одного слова (здебільшого поєднуючи повнозначне та службове слово) стали об’єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів ([3], [4], [5], [7], [11], [13], [14], [15]). Так, згідно з даними досліджень, у сучасній

англійській мові та сама комбінація дієслова й частки може коливатися між статусом складеного слова та двослівного словосполучення. Е. Даль наводить приклад чотирьох різноманітних процесів, які можуть відбуватися з англійськими *out*, *up*:

1) прислівник місця / напрямку може розвинутися в прийменник, як наприклад, англійське *up* у сполученні *up the hill*;

2) прислівник місця / напрямку може бути використаний для творення складного прийменника, як в англійських *into*, *upon*;

3) прислівник місця / напрямку може бути інкорпорований до дієслівного комплексу у функції префікса, як наприклад, в англійському слові *upgrade*;

4) сполучення прислівника місця / напрямку з простим дієсловом може бути лексикалізоване як цілісна одиниця, як в англійському *grow up* [3, с. 417–418].

Метою статті є аналіз механізмів функціонування підсистеми складених аналітичних лексичних одиниць, а саме – фразових дієслів сучасної англійської мови з компонентами *up*, *down*, які й становлять **предмет** нашого дослідження. Правомірність виокремлення аналітичних лексичних одиниць розчленованої будови як лексичних одиниць є цілком обґрунтованою, адже з лінгвістичного погляду “будь-яке складне висловлення, що характеризується смисловою неподільністю, незалежно від того, чи пишеться воно разом, чи членується на два або більше слова, утворює лексичну єдність” [6, с. 180]. Така синкретичність, неподільність повнозначної та службової частин мови є характерною для живого мовлення, але з часом, закріплюючись в усній та писемній практиці, стає фактом мови. Як відомо, фразові дієслова є важливим граматичним складником сучасної англійської мови. Переважно вони вживаються в розмовному мовленні, хоча існує ціла низка фразових дієслів, характерних для ділового, наукового та інших стилів. Структурно фразові дієслова включають дієслово та лексему з просторовим значенням (прийменник або прислівник) і становлять цілісну одиницю, нечленовану з погляду семантики, прагматики, синтаксичних функцій.

За Ю. Д. Апраксяном, структуру мови визначає взаємодія її граматики та лексики, причому “граматика постійно лексикалізується..., а лексика – граматикується (наприклад, тому, що значення слова формується, крім іншого, і його функціями у фразі)” [1, с. 434]. У справедливості цього положення переконує й факт нерозривності зв'язку між лексичним та граматичним значенням слова, його змісту та форми. Отже, з граматичного погляду фразові дієслова є граматикуваними словосполученнями, що складаються з дієслова та лексеми з просторовим значенням (*up*, *down*, *in*, *off*, *on*, *out* тощо), але функціонують як семантично та граматично неподільна лексична одиниця. Значимо, що в процесі утворення цілісної лексичної одиниці розчленованої будови діють обидва процеси – лексикалізація та граматикування. Під лексикалізацією розуміємо процес, унаслідок якого “початково складне висловлення певного типу входить до словника або стає лексичною одиницею” [3, с. 434]. Разом із семантичною цілісністю фразові дієслова як лексикалізовані одиниці характеризуються “цілісною акцентуацією” [3, с. 435], тобто все висловлення вимовляється як одна просодична одиниця з наголосом лише на останньому елементі.

Граматикування ж – це процес, що забезпечує граматичне функціонування певного висловлення як цілісної нечленованої одиниці, що виконує в реченні притаманну їй синтаксичну функцію. Згідно з Леманом, граматикування варто розглядати як паралельну зміну лексичних одиниць за шістьма шкалами параметрів:

- цілісність: змістовий обсяг певного знака із семантичного та фонологічного погляду;
- сфера дії: розмір конструкції, до складу якої знак входить або яку допомагає утворити;
- парадигматичність: ступінь входження знака до певної парадигми, інтегрованості та залежності від неї;
- зв'язаність: ступінь залежності знака від інших знаків у синтагмі, прив'язки до них;
- парадигматична варіативність: здатність до використання інших знаків або їх опущення;

– синтагматична варіативність: здатність знака до переміщення в межах конструкції [15, с. 282]. Кожен із визначених параметрів має шкалу, згідно з якою він може виявлятися більшою чи меншою мірою, або ж не виявлятися взагалі, залежно від специфіки граматикизованої одиниці.

Таким чином, можемо стверджувати, що фразове дієслово в сучасній англійській мові – це лексикалізовано-граматикалізоване утворення, що містить два (рідше три) елементи, обов'язковими елементами є дієслово та лексема з просторовим значенням (прийменник або прислівник). Причому саме лексема з просторовим значенням модифікує лексичне значення дієслова, зливаючись із ним у семантично неподільну одиницю.

Уживаний нами термін “лексема з просторовим значенням” потребує деяких пояснень. По-перше, ми послуговуємося загальним терміном “лексема”, оскільки ці одиниці, взяті окремо, здатні функціонувати як різні частини мови. Високий ступінь аналітичності сучасної англійської мови робить межі між частинами мови легко проникними і зумовлює системність такого граматикичного явища, як конверсія. Наприклад, лексеми *up*, *down* залежно від граматикичної позиції та контексту здатні функціонувати як прийменники, прислівники, дієслова та іменники. Деякі сучасні словники, зокрема Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE), не виділяють у своїй мікроструктурі прийменникову функцію для цих лексем, подаючи їх лише у функції прислівників (*We walked slowly up the hill, put up your hand if you know the answer; David bent down to tie his shoelace, they came running down the stairs*), дієслів (*They've upped their offer by 5%, Without saying another word, he upped and left; He downed the coffee in one gulp, O'Malley downed his opponent in the first round*) та іменників у розмовному мовленні з позначкою *infrm.* (*ups and downs, be on the up; the Downs, have a down on somebody*) (www.ldoceonline.com).

Між тим, функція прийменника є первинною і обов'язковою для таких лексем, оскільки саме в ній вони виступають найчастіше. Характерною рисою прийменникового сполучення (в нашому випадку – фразового дієслова) є обов'язкова наявність після неї підпорядкованого іменника або віддієслівного іменника (герундія), що разом з фразовим дієсловом утворює смислову одиницю – синтаксему. Таким чином, лексема з просторовим значенням у складі фразового дієслова може виконувати дві функції: прийменникову (*give up trying*) та прислівникову (*never give in*).

По-друге, ми говоримо саме про просторове значення лексеми, оскільки воно є первинним для прийменників та співвідносних з ними прислівників. Прийменники, незважаючи на свою нечисленність, є важливими структурними елементами, що виконують функцію упорядкування висловлення і значною мірою впливають на систему та структуру сучасної англійської мови.

Розвиток багатозначності прийменника підкоряється загальномовним законам розвитку та семантичного розгалуження мовних одиниць. Згідно з твердженням В. Г. Гака, первісним значенням більшості простих прийменників є просторове значення [2, с. 129]. Просторове сприйняття світу людиною відіграє важливу роль у мовному членуванні дійсності й неминуче відображається на способах номінації. Щодо семантичної структури прийменника, то просторові відношення можна вважати її прототипічним, базовим елементом, оскільки “усі можливі абстрактні значення прийменника утворюються шляхом метафоричного переходу від простору фізичного до простору ментального” [13, с. 81].

Згідно з концепцією Р. Дірвена, розширення значень прийменника від позначення фізичного простору, через позначення часу і потім більш абстрактних відношень відбувається не хаотично, а шляхом поступового збільшення ступеня абстрактності, причому “кожне наступне значення зберігає деякий зв'язок із попереднім, що дає змогу пояснити більшість випадків уживання прийменника” [13, с. 83]. Таким чином, непросторові значення прийменників є не випадковими, а значною мірою мотивованими.

Просторове значення прийменника як одне з первісних, найдавніших його значень також має неоднорідну структуру. В його межах можна виділити цілі семантичні блоки за ознакою статичності / динамічності, напрямку руху тощо. У цьому аспекті “релевантними для мови

вважаються такі характеристики простору, як статичне положення об'єкта в просторі, шлях об'єкта під час переміщення, орієнтація об'єкта у його статичному положенні чи переміщенні тощо" [9, с. 25]. Особливу увагу приділяють "різним можливостям осмислення об'єкта, передусім вторинного орієнтира, стосовно якого встановлюється положення первинного об'єкта, або ж фігури" [9, с. 26], адже рух одного об'єкта стосовно іншого може мати різне спрямування (від чи до нього) і бути скерованим у різні боки. Все це спричинює ускладнення системи відношень прийменників, виділення нових значень.

Лексеми з просторовим значенням, тобто прийменники чи прислівники, що входять до складу фразових дієслів, несуть значне семантичне навантаження, багато в чому зумовлюючи лексичне значення цілої аналітичної одиниці. Іншими словами, в процесі граматикалізації лексичні значення складників фразового дієслова зазнають певних метафоричних трансформацій, що формують неповторну семантику і створюють точну влучну номінацію. Особливу увагу при цьому слід звернути на семантику лексем з просторовим значенням та на метафоричні трансформації, що формують загальну семантику фразового дієслова.

Просторові метафори, згідно з концепцією Дж. Лакоффа та М. Джонсона, глибоко вкорінені в нашому повсякденному фізичному і культурному досвіді (а отже, і в мові) і не можуть встановлюватися довільно. Метафора здатна слугувати засобом розуміння концепта лише завдяки своїй емпіричній природі. Таким чином, метафора може мати безліч фізичних та соціальних підстав. За словами авторів, "у деяких випадках просторові відношення виявляються настільки важливою частиною концепту, що важко уявити собі будь-яку іншу метафору, що могла б його структурувати" [8, с. 42]. Водночас "у дійсності ми усвідомлюємо, що жодну метафору не можна зрозуміти чи адекватно описати ізольовано, без урахування її емпіричних підстав" [8, с. 43]. Саме такими підставами керуються дослідники під час аналізу так званих орієнтаційних метафор, що структурують просторові відношення та їх відображення в мові. Наприклад, в роботі ретельно проаналізовано метафори просторової орієнтації типу верх – низ (*up – down*). Автори наводять численні приклади на підтвердження того, що в носіїв англійської мови з верхом (*up*) пов'язуються такі поняття, як щастя (*happy is up*), свідомість (*conscious is up*), здоров'я та життя (*health and life are up*), влада та сила (*having control or force is up*), більша кількість (*more is up*), передбачувані майбутні події (*foreseeable future events are up*), високий соціальний статус (*high status is up*), добре (*good is up*), добродійність (*virtue is up*), раціональне (*rational is up*). Натомість із низом (*down*) співвідносяться протилежні поняття, такі як смуток (*sad is down*), стан несвідомості (*unconscious is down*), хвороба та смерть (*sickness and death are down*), підпорядкування владі та силі (*being subject to control or force is down*), менша кількість (*less is down*), низький соціальний статус (*low status is down*), погано (*bad is down*), розпуста (*depravity is down*), емоційне (*emotional is down*) [8, с. 35–41]. У цьому разі *up*, *down* є концептами, за допомогою яких мовці осмислюють та оцінюють певні реалії дійсності. Водночас *up*, *down* є цілком конкретними лексемами (прийменниками чи прислівниками), здатними моделювати семантику фразового дієслова.

Первісним значенням для лексем *up*, *down* є просторові відношення, що позначають спрямованість руху або дії відповідно вгору чи вниз. Водночас цим одиницям притаманна широка розгалужена полісемія, що відображає найрізноманітніші абстрактні відношення. Вони здатні функціонувати у великій кількості фразових дієслів, сталих словосполучень (колокацій) та ідіом, де вони метафорично переосмислюються.

Саме за таким принципом метафоричного переосмислення, на нашу думку, відбувається лексикалізація і, відповідно, граматикалізація, сполучень дієслова з прислівником або прийменником, унаслідок чого утворюються фразові дієслова. Якщо проаналізувати, наприклад, фразові дієслова з вищезгаданими компонентами *up*, *down*, можна спостерегти, що самі по собі дієслова здебільшого є багатозначними і не мають такої семантичної точності, як фразові дієслова на їх основі. Лексема з просторовим значенням (прийменник чи прислівник) модифікує значення

дієслова надає йому точності, влучності, комунікативної доцільності, завдяки чому фразові дієслова настільки широко функціонують у сучасній англійській мові. Спираючись на вищезгадану теорію Дж. Лакоффа та М. Джонсона, можемо переконатися, що значення фразових дієслів з просторовими лексемами *up*, *down*, цілком підпадають під запропоновану ними концепцію метафоричних переносів, наприклад:

up: *wake up* – прокидатися (*conscious is up*); *cheer up* – підбадьорювати (*happy is up*); *stand up*, *get up* – підніматися, вставати, *pick up* – піднімати, збирати – всі ці дії спрямовані знизу вгору, їх нерозривний зв'язок з концептом “верх” (“*up*”), власне, й пояснює функціонування відповідного лексичного компонента у складі фразового дієслова. Аналогічне явище спостерігаємо, аналізуючи семантику фразових дієслів *grow up* – вирощувати, *bring up* – виховувати (букв. *піднімати*); *down*: *get down* – засмутити (*sad is down*); *let down* – підвести, розчарувати (*bad is down*); *sit down*, *write down*, *put down*, *come down* etc. – усі ці фразові дієслова ілюструють дії, спрямовані вниз просторово, або такі, що асоціативно пов'язані з концептом *низ* (*down*).

Подальше дослідження різних типів аналітичних конструкцій сучасної англійської мови є надзвичайно перспективним для глибшого розуміння процесів лексикалізації та граматикизації аналітичних лексичних одиниць, а також механізмів взаємопереходу одиниць різних мовних рівнів (конверсії, граматичної омонімії), які є системними явищами в сучасній англійській мові й значною мірою зумовлюють її структуру на синхронному зрізі.

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды: в 2 т. / Ю. Д. Апресян // Интегральное описание языка и системная лексикография. – М. : Языки русской культуры, 1995. – Т. 2. – 767 с.
2. Гак В. Г. Пространство вне пространства / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Языки пространств. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 127–134.
3. Даль Э. Возникновение и сохранение языковой сложности: пер. с англ. / Э. Даль. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – 560 с.
4. Загнітко А. Синтаксична синоніміка і синтаксична деривація / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 145 с.
5. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 286 с.
6. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес. – М., 1958. – 354 с.
7. Конюшкевич М. Предлог как синтаксемообразующий формант и структура синтаксемы / М. Конюшкевич // Лінгвістичні студії. – Вип. 14. – Донецьк, 2006. – с. 73–79.
8. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живём: пер с англ. / Дж. Лакофф, М. Джонсон / под ред. А. Н. Баранова. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
9. Маляр Т. Н. Пространственно-дистанционные предлоги и наречия в русском и английском языках / Т. Н. Маляр, О. Н. Селиверстова. – Мюнхен, 1998. – 214 с.
10. Морковкин В. В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем) / В. В. Морковкин, А. В. Морковкина. – М. : Ин-т русского языка им. А. С. Пушкина, 1997. – 414 с.
11. Словарь структурных слов русского языка / Сост. В. В. Морковкин. – М. : Лазурь, 1997. – 420 с.
12. Стратулат Н. В. Лексико-семантический розвиток мовної системи (на матеріалі тлумачного словника української мови в 20 томах) / Н. В. Стратулат // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2006. – Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. – Ч. I. – С. 69–75.
13. Dirven R. Dividing Up Physical and Mental Space into Conceptual Categories by Means of English Prepositions / R. Dirven // Natural Language Processing. – London, 1993. – Vol. 3. – P. 73–97.
14. Hoffman T. Preposition Placement in English / T. Hoffman. – Cambridge, 2011. – 297 p.
15. Lehmann Ch. Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change // *Lingua e Stile*. – 1985. – P. 203–218.